

Научная статья
УДК 821.512.31
DOI 10.18101/3033-1310-2024-3-34-40

**Ж. Тумуновай «Нойроо хэриһэн тала» —
түрүүшын буряад түүхэтэ-хубисхалай роман**
(романай хэблэлдэ гараһаар 75 жэлэй ойдо зорюулагдана)

© **Халхарова Лариса Цымжитовна**

хэлэ бэшэгэй эрдэмэй дид-доктор, доцент
Доржо Банзаровай нэрэмжэтэ Бурядай гүрэнэй ехэ һургуули
Оросой холбоото Улас, 670000, Улаан-Үдэ хото, Смолиной үйлсэ, 24а байшан
larihah@yandex.ru

Аннотаци. *Зорилго.* Буряад уран зохиолой түүхэдэ роман жанр горитой һуури эзэлдэг. Тиимэһээ тус ниитэлэл соо бурядай анха түрүүшын Ж. Тумуновай бэшэһэн «Нойроо хэриһэн тала» гэхэн романай уран найруулга шэнжэлэгдэнэ. *Үзэхэ арга болон методологи.* Тус ниитэлэл соо уран зохиол түүхын талаһаа үзэлгын арга хэрэглэгдэнэ, буряад уран зохиол шэнжэлэгшэдэй эрдэмтэ ажалнууд соохи хараа бодолнууд үндэһэ һуури боложо хэрэглэгдээ. *Гол хуби.* Үндэһэтэнэй уран зохиолой түүхэдэ роман жанрай, романда хабаатай үзэл бодолой (романное мышление) бии бололго хадаа зохиолой хүгжэлтэ гэршэлдэг. Ж. Тумуновай «Нойроо хэриһэн тала» зохиол түүхын баримта дээрэ үндэһэлжэ бэшэгдэһэн, түүхэтэ-хубисхалай роман гэжэ шэнжэлэгшэд нэрлэдэг. Романай гол сэдэб арад зоной ажабайдалда эрид хатуу тэмсэл, эрхэтэнэй дайн боложо байхада үедэ юрын хүнэй хуби заяан болоно. Зохиолой гол герой — юрын буряад хүбүүн Дэлгэр нэн түрүүн өөрынгөө хуби заяанай түл тэмсээн хүн, шэнэ харгыда орожо, партизан боложо, эрид хатуу ангийн тэмсэлдэ хабаадана. Тиимэһээ Дэлгэр тэмсэлэй удха ойлгожо дээшээ урган гарана гэжэ автор бэшэнэ. Роман соо реалистическэ дүрэ, тэрэнэй хүгжэлтые олон тээһэнь харуулагдаһаниинь шухала болоно. Талын буряад зоной түлөөлэгшын абари занда, шэнэ мэдэрэлдэнь хубисхалай асарһан шэнэ хубилалтанууд, эрхэ сүлөө ололго эхи табина. Оршон тойронхи байдал хубилһаһаа гадна, хүнэй һанаа сэдхэл хубилна. Зохиол соо олон аргаар арад зоной хүсэн, зориг, мэдэрэл, үзэл бодол харуулагдана. *Дүнгүүд.* Түрүүшын буряад түүхэтэ-хубисхалай «Нойроо хэриһэн тала» Ж. Тумуновай роман бүхы буряад романуудай эхи табихан зохиол болоно.

Шухала үгэнүүд: буряад уран зохиол, роман, жанр, хүгжэлтэ, түүхэтэ-хубисхалай роман, байгуулга, уран найруулга

Для цитирования

Халхарова Л. Ц. Ж. Тумуновай «Нойроо хэриһэн тала» — түрүүшын буряад түүхэтэ-хубисхалай роман (романай хэблэлдэ гараһаар 75 жэлэй ойдо зорюулагдана) // Буряад хэлэн болон уран зохиол һургуулида. 2024. Дугаар 3. Н. 34–40.

Оролто. Буряад уран зохиолой түүхэдэ эгээ томо үргэлжэлһэн уран зохиол — роман болбол 20-дохи зуун жэлэй хахадта бии болоһон байна. Буряад роман шэнжэлхэдэ, жанрай талаар олон янза байдал, сэдэбүүдэйн баялиг болон олон талаһаань онсо шэнжынь элирүүлдэг.

Роман болбол бодото байдалай гүнзэги, олон талата дүрэ зураг харуулһан уран зохиол болоно. Тус зохиол хадаа шанараараа оюун ухаанай юртэмсэ, геройнуудайнь сэдхэл зүй гаргажа харуулдаг. Роман жанрта агууехэ ород

шүүмжэлэгшэ В. Г. Белинскийн үгэһэн тодорхойлгоор дүрэнүүдэйн сэдэб «мэдэмжэ, хүсэл тэмүүлэл, хубийн болон дотоодо амидаралай үйлэ ябадалнуудые согсолжо» хүгжэдэг гээшэ.

Гол хуби. Үндэһэтэнэй уран зохёол шэнжэлэгшэд иигэжэ тэмдэглэһэн байдаг: "Зүблэлтын үсын үндэһэтэнэй уран литература бүхэн хубисхалай ангийн тэмсэлэй үзэл харуулжа, түүхэтэ-хубисхалай роман бэшэһэн байха. Харин Эсэгэ ороноо хамгаалха Агууехэ дайнай үедэ элирһэн үндэһэтэнэй үзэл роман бэшэхэ үедэ хүгжэһэн... Хубисхалай урда тээхи түүхэ, үндэһэтэнэй ажабайдалай онсо, арадай аман зохёол олон зохёолшодой анхарал татажа эхилээ» [1, н. 73].

Нээрээшье, томо зохёол бүхэн роман болодоггүй. Манай буряад уран зохёолой түүхэдэ анха түрүүшын алхамуудһаа эхилжэ уран зохёолшод роман бии болгохын түлөө шармайһан. Буряад үндэһэтэнэй юртэмсэ харуулхаһаа гадна элдэб үргэн, гүнзэги асуудалнуудые табиha зохёол хэрэгтэй байгаа. Роман соо ажабайдалай үзэгдэлнүүдые орёогоор ба үргэнөөр холбожо, геройнуудай сэдхэл бодолдо ушарһан хубилалтануудые харуулһан байха ёһотой.

Шэнжэлэгшэ В. Махатовай тэмдэглэһээр, «романай жанр буряад литературынын урдань туйлаһан бүхы амжалтануудые, олон дүй дүршэлыень суглуулан бээдээ абана, согсолно гэхээр. Мүн эндэ түрэлхи хэлэнэй, аман зохёолой, бэшэмэл литературануудай баялиг, хамаг уран һайханай аргуудайшье шэмэг ашаглан хэрэглэгдэнэ» [7, н. 40].

Дайнай һүүлээрхи буряад уран зохёолой гол туйлалтань хадаа буряад романай бүрилдэжэ, һуурияа олоһониинь болоно. Бэлигтэй уран зохёолшо Ж. Тумунов «Нойрһоо һэриһэн тала» гэжэ зохёолоо 1949 оной ноябриин 30-да хэблүүлээ, тэрэ саһаа хойшо манай буряад литературада роман жанрай түүхэ эхилһэн байна. Роман бэшэхэ тухай бодол Ж. Тумуновой ухаанда бүри дайнай урдахи жэлнүүдтэ түрэжэ, түрүүшын хэһэгүүдын бэшэгдээд, хэблэлдэ гараһан байгаа. Дайнай үедэ сэрэгэй албанда ябаханда, романаа бэшэхэ бодолоо зохёолшо орхёогүй. Сэрэгэй албанһаа табигдажа ерэхэдээ, энэ зохёолоо үргэлжэлүүлхэ зорилго урдаа табиһан байна. Энэ ханалаа бүтээжэ, Ж. Тумунов түрүүшын буряад роман бэшэжэ хэблүүлбэ.

Ж. Тумуновой зохёохы ажалые шэнжэлһэн Ц.-А. Дугарнимаев иигэжэ бэшэһэн байна: «Ж. Тумуновой түүхэтэ томохон үргэлжэлһэн зохёол бэшэхэ гэһэн түсэб залуу уран зохёолшын ехэ урагшаа ханаатай, зоригтой бодол байгаа гэжэ тэмдэглэе, гэхэтэй хамта, бүхы буряад уран зохёолой эршэм зориг тэрэ гэршэлээ» [6, н. 20].

Буряад уран зохёолшодой гушаад онуудай үедэ үргэлжэлһэн зохёолнуудай эгээл томо хэлбэри болохо роман бэшэхэ гэһэн зорилго урдаа табяад байһан үедэ Ж. Тумуновой роман эхи табиһан түүхэтэй. «Тэрэ үсын түрүүшын буряад уран зохёолшод Ц. Дон, С. Туяа, Д. Дашинамаев болон бусад роман бэшэжэ эхилһэн. Уран зохёолшод гушаад онуудай хамалганда абтажа алуулһанһаань боложо, тэрэ зохёолнуудын дууһан бэшэгдэнгүй, гар бэшэмэл хуудануудын үгы болоһон түүхэтэй. Ц. Дон 1937 ондо тушаалгаха үедөө «Тужа соо» гэжэ романаа дүүргээд байһан гэжэ баримта байха. Харин тэрэ зохёолойнь олдоогүйнь харамтай» [3, н.151].

Буряад уран зохёолой түүхэдэ романай жанр бии боложо, түрүүшын Ж. Тумуновой «Нойрһоо һэриһэн тала» (1949) романай удаа Х. Намсараевай «Үүрэй

толон» (1950), Ч. Цыдендамбаевой «Банзарай хүбүүн Доржо» (1953) романууд хэблэгдэнэ.

«Уран зохёол соо эгээл үргэн удхатай, орёо байгуулгатай, ехэ хэмжүүртэй зохёол — роман гээшэ хүгжэжэ байһан буряад уран зохёолой нэрэ солыень дээшэнь үргэжэ, тэрэнэй туйлаһан бүхы дүй дүршэлын бөөдээ согсолон харуулаа. Саашадаа, хоридохи зуун жэлэй хоёрдохи хахадта болон хорин нэгэдэхи зуунай эхин үедэ олон тоото буряад романууд бэшэгдэжэ, хэблэлдэ гараһан байха юм» [3, н.152].

«Нойрһоо һэриһэн тала» гэжэ эрхэтэнэй дайнай үе харуулһан романай байгуулгын гол зорилго юрын хүнэй хуби заяанай зураглал болоно. Ж. Тумунов роман соогоо түрэл Табтаанай нютагайнгаа дүрэ шарай зураглахааа гадна, аглаг Агын тала, Алхана уула, байгаалиин гоё һайханиие, буряад арад зоной тэрэ үеын заншалта байдал үргэнөөр харуулжа шадаа. Зохёолой эхиндэ аажам, шэмээгүй үдэшэ зураглана. Харин саашанхи нюурнуудтань эрид хатуу тэмсэл тухай хэлэгдэнэ.

Тус роман түүхын «урадхалтай» холбоотой. Энэ түүхын «урадхалһаа» арад зоной, тэрэнэй түлөөлэгшэдэй сэдхэл, абари зан, ханаа бодолын элирүүлэгдэнэ. Шэнжэлэгшэ В. Б. Махатовай тэмдэглэһээр, «...тиимэһээ үндэһэн буряад литературада үргэлжэлэн геройнуудай бодото түүхэ эхилнэ» [6, н. 24].

«Нойрһоо һэриһэн тала» романай гол герой юрын буряад залуу хүбүүн Доржын Дэлгэр болоно. Романай түрүүшын үзэгдэлнүүдһээ эхилээд, эсэстэнь хүрэтэр бүхы үйлэ хэрэгүүдтэ Дэлгэр гэхэн нэрэ оролсоод байна. Дэлгэр бүхы наһаараа баян зоной барлаг богоол эсэгэдээ адли Шодоной адуушан ябаһанаа, романай эсэстэ эрэлхэг зоригтой тэмсэгшэ боложо, нютагтаа шэнэ байдал тогтоогшодой нэгэн боложо ургажа гарана.

Бага наһанһаа энэ хүбүүн эсэгээ дахажа, ажал хэжэ һураһан хүн болоно. Эсэгэнь гэр бүлынгөө гэртэхи, газаахи ажалда хүбүүгээ һургадаг, хулгай хэхэгүй, худалаар хэлэхэгүй, хүндэ муу юумэ хэхэгүй, үнэн сэхэ ябаха тухай хэлэжэ хүмүүжүүлһэн байна.

Дэлгэр хорёод наһатай боложо, бээ хүсэжэ, сэбэр һайхан шарайтай, улыгам зөөлэн зантай Дамбын Сэсэгмаатай танилсажа, инаг дуранай орьёлдо абтана. К. Балковай хэлэһээр, «... тус роман нэн түрүүн инаг дуран тухай, тухайлбал, юрын үгытэй Дэлгэр хүбүүн ба гүлмэр залуухан Сэсэгмаа басаган хоёрой инаг дуран тухай болоно» [2]. Зохёолшо залуу хоёрой инаг дуран тухай, Дэлгэрэй сэдхэлэй байдал гүнзэгыгөөр харуулжа шадана.

Зохёол соо эрхэтэнэй дайнай үе харуулагдана: улаантан, сагаантан гэлдэнэ. Табхаевай, Семёновой отрядта буряад хүбүүдые, адуу мори татажа эхилнэ гэжэ автор бэшэнэ. Ага нютагта харагдаагүй, үзэгдөөгүй хүдэлөөн, хүлгөөн эхилнэ. Юрын зоной ажабайдал һандаржа, ажал хүдэлмэриэ орхижо хүн зон эндэ тэндэ суглаална, шууяна. Алханын партизанууд Табхайн Дугарай, Семёновой отрядуудта добтолно гэжэ һураг дуулдана. Уран зохёолшо тэрэ үеын эрид хатуу тэмсэл соогуур геройнуудайнгаа хэнэй тала бариха баатай болоһые харуулна. Харин юунэйшье болоо хаа, Дэлгэр хүбүүн балай тэрэндэ ханаа зобоногүй хэбэртэй гэжэ ойлгонобди. Юундэб гэхэдэ, Дэлгэрэй ханаан соо гансахан Сэсэгмаа, хайшан гэжэ Сэсэгмаатаяа ниилэжэ, гэр бүлэ болохо тухай хүбүүн бодолгото болоод ябана. Дэлгэр Базар хоёрой Шодоной адуушад боложо, адууень холо абаашажа үбэлжүүлхэ үедэ Тохотын Гомбо Сэсэгмаае һамга

абахань гэжэ мэдээсэл дуулдана. Тиимэхээ Дэлгэр Тохотын Гомбоһоо инаг дуратай болоһон Сэсэгмаагаа мулталан абахаа оролдоно. Хубингаа жаргалай түлөө тэмсэжэ, Сэсэгмаатаяа айл боложо, абынгаа ханаа амаруулна хэбэртэй. Хамаг бүхы бодолын гэр бүлэхөөнь саашаа гаранагүй. Сагаантандашье, улаан партизануудташье оронгүй, өөрынгөө харгы оложо ябаха гэхэниинь бүтэнгүй. Тиигэхээр сагаантанай албанда татагдажа абтана. Дэлгэрэй гансаардажа, яахаяашье ойлгохоо болёод байһаниие зохёолшо харуулна. Тэрэ Табхайн Дугарай отрядта хүсөөр идхагдажа ороод ябахадаа, хэн байһанаа ойлгожо, буудалдаанай үедэ партизануудай дунда Базар нүхэрөө харахадаа, тэрэнэй ами наһа абарха гэжэ, өөрынгөө ноён даамалые, сотник Раднабазарые алаад, Табхайн Дугарай отряднаа тэрьедэжэ, партизанай отрядта ороно.

Арад зоной ажабайдалда эрид хатуу тэмсэл, эрхэтэнэй дайн боложо байхада хүн заабол өөрынгөө харгы олохо ёһотой байгаа, юундэб гэхэдэ хара амяа хараад ябажа байха боломжо байгаагүй. Дэлгэр шэнэ харгыда орожо, партизан боложо, эрид хатуу ангиин тэмсэлдэ хабаадажа, романай эсэстэ Онон голой эрьедэ арадай дайсан болоһон Табхайн Дугарые буудажа алана. Тиимэхээ Дэлгэр тэмсэлэй удха ойлгожо дээшээ урган гарана гэжэ автор бэшэнэ. Роман соо реалистическэ дүрэ, тэрэнэй хүгжэлтэ олон тээхэнь харуулагдаһаниинь шухала болоно. Талын буряад зоной түлөөлэгшын абари занда, шэнэ мэдэрэлдэнь хубисхалай асарһан шэнэ хубилалтанууд, эрхэ сүлөө ололгодо эхи табина. Оршон тойронхи байдал хубилхаһаа гадна, хүнэй ханаа сэдхэл хубилна. Зохёол соо олон аргаар арад зоной хүсэн, зориг, мэдэрэл, үзэл бодол харуулагдана.

Романай гол удха гаргалгада Дамбын дүрэ ехэ хуури эзэлнэ. Романай түрүүшын бүлэгүүдхээ эхилээд эсэтэнь хүрэтэр Дамба, тэрэнэй басаган Сэсэгмаа, Рэгзэд бэринь, Тамжад хамганиинь бүхы үйлэ хэрэгүүдтэ үзэгдэнэ. Бодото байдалһаа үндэхэтэй үйлэ хэрэгүүд тэрэнэй абари занда үзэгдэнэ. Дамба дунда шадалтай байгааһы ханаа, баяжаха гэжэ тэгүүлнэ. Хубисхалай, эрхэтэнэй дайнай үйлэ хэрэгүүд түрэл нютагтань хүрэжэ ерэхэдэ, Дамба өөр тухайгаа, гэр бүлэ тухайгаал бодолдо абтаһан зандаа ябана. Энэ сэхэ, сэбэр зантай хүн гэжэ ойлгонобди. Баян Тохотын Гомбо хүбүүндэ Сэсэгмаа басагаһаа үгэжэ, баян хүнтэй худа ураг болохо гэжэ үнэн зүрхэнһөөн баярлана. Тиигэбэшье тэрэ баядһаа, ноёдһоо хүрдэн айжал ябана. Харин тэрэ баядтал адли арад зоной зоболонгоор хамбаашалжа үшөө ехээр баяжаха гэжэ оролдоногүй. Хүн гээшэ өөрынгөө оролдоног, ажалаар баяжадаг, зөөритэй болодог гэжэ ойлгонги. Бэшэ зондо ороходоо Дамба дунда шадалтай, тиигэбэшье ядарал, зоболон гээшые үзэхэн хүн. 1916 ондо хаанай албанда, холын дайнай газарта (нэгэдэхи дэлхэйн дайн) гансахан Ошор хүбүүниинь наһа барана, басаганиинь эсэгынгээ үгэ дуулангүй, буряад заншалаа эбдэжэ, Дэлгэртэ хадамда гарашана. Үбгэн шэнэ сагай хубилалтануудта ехээр гайхана: «Юуншые саг болобо гээшэб?» — гэжэ гомдоно.

Буряад хүн дамай, дуугайшаг ябадаг зантай, тиимэхээ Дамба тэсэбэритэйгээр, хэдышые ханаандаа эсэргүүсэбэшье, бүхы юумэ даажа ябана. Табхайн Дугарай баалалгаар хүршынгөө мал туужа абаашана. Баян Тохото Сэсэгмаа басаганайн хүбүүнэйнь хамган болонгүй, үгытэй Дэлгэрэй хамган болоһондонь Дамбые хашажа, заража зобооно. Дамба баядай, сагаантанай хэһэн үйлэ хэрэгүүдээр, табхайнхидай муухай ааша, юрын зоние хашаха, зобоохыень харахадаа одоол энэ тэрэ юумэ ойлгожо эхилнэ. Энээнһээ урагша Сэсэгмаа

басагаяа мүнгэ алтанай түлөө Тохотын Гомбодо үгэхөөр байдаг хүн байһан аад, мүнөө олон юумэ ойлгожо буруушаана. Элдэб юумэ үзэхэ, зобоходоо, ламада хандажа, абарал үзүүлхэдэнь, тэрэнь партизан болоһон хүрьгэн басаганшни «шолмос» болохо харгыда ороо, тэдэнтэй холбоо бариха хэрэггүй гэжэ хэлэхэдэнь Дамба этигэнгүй.

Тохото, Табхайн Дугарай ааша хаража үбгэн дураа гутажа, басаган хүрьгэмни партизануудта зүб лэ ошоо гэжэ досоогоо бодоно. Тиигэбэшье өөрөө улаантан сагаантан хоёр боложо арад зон юунэй түлөө тэмсэнэб гэжэ ойлгожо ядана. Автор Дамбын дүрөөр тэрэ үсын эрид хатуу тэмсэлэй удха олон зон ойлгоогүй байһаниие харуулна. Эрхэтэнэй дайн гэжэ ехэл хатуу, аймшагтай дайн байгаа, нэгэ арад зон хоёр харша үзэлтэй боложо дундаа тэмсэжэ, бэе бээ хюдажа байһан саг харуулаа.

Роман соо харуулагдаһан дүрэнүүдэй дунда түүхэтэ хүн болохо Табхайн Дугарые арадай дайсан байһан гэжэ Ж. Тумунов харуулна. Ага нютагай Табтаанай нууринай Табхайн Дугар гэжэ хатуу шэрүүн зантай хүн хубисхалай үедэ үнэхөөрөө байһан. Табхайн Дугар Шэтын духовно семинарида нуража гараад, ноён болохо, зөөритэй болохо, засаг бариха гэжэ оролдодог хүн байһан гэхэ. Октябриин хубисхалай боложо, шэнэ зүблэлтын засагай тогтоходо эсэргүүсэжэ бодоһон хүн болоно. Эрхэтэнэй дайнай эхилхэдэ энэ хүн өөрөө Манжуур ошожо, семеновтон, японтоноор холбоо барисаа байгуулжа, нютагаа бусаад, залуу хүбүүдые хүсөөр идхажа албанда абажа, улаан партизануудай урдаһаа тэмсэжэ эхилһэн намтартай.

Энэ үнэн болоһон ушарнуудые Ж. Тумунов баримта болгожо, «Нойрһоо һэриһэн тала» роман соогоо бэшэһэн байна. Табхайн Дугар гээшэ Ага нютагтаа юрын зоной урдаһаа тэмсэжэ, ехэ хохидол зоболон үзүүлһэн, арадай дайсадай түлөөлэгшэ байһан гэжэ зураглана.

Табхайн Дугар семеновтон, японтоноор барисаа байгуулхаар Манжуурта ябахандаа, муухай хэрэгээ далдалха гэжэ өөрынгөө нютагай Ута Нэрэтэ гээшые алажа, зэбүүрхэмэ шухата харгы өөртөө гаргаа гэжэ автор харуулна. Улаан партизан Нима Пунсог хоёрые барижа алаха гэнэ гэжэ зохёол соо бэшэгдэнэ. Дэлгэрэй эсэгэ Доржо үбгэниие гэртэйнь хамта галдажа алана, Пунсогой эхэ Должон хүгшэниие элдэбээр зобооно. Бүхы хэһэн муухай хорото хэрэгүүдэйнэ эсэс ерэжэ, Онон голой эрьедэ Дэлгэр хүбүүндэ буудуулжа алуулна. Иигэжэ энэ хүнэй наһан дүүрэнэ.

Арад зоной дундаһаа гараһан эрэлхэг зоригтой хүбүүд бодото хүтэлбэрилэгшэд, ударидагшад болоһон тухайнь уран зохёолшо харуулна. Нима Боровой, Пунсог Базаровай, Анатолий Петровой дүрэнүүдээр арад зондоо, түрэл нютагтаа, Эхэ орондоо зорюулһан бодол, хүсэл зориг зураглал гээшэ шэнжэлэгшэдэй бэшэһээр, «...дээрэ үргэжэ харуулагдаһан романтизмын гоё найхан түүхэтэ ябадал, баатаршалга мүн болоно» [4, н. 36].

Бүхы дээрээ зохёогшо энэ роман соогоо хоридохи зуун жэлэй эхиндэ арад зоной түүхэдэ болоһон үйлэ хэрэгүүдые харуулна. Эрид хатуу эрхэтэнэй дайнай үсын тэмсэл харуулхаһаа гадна буряад зоной тэрэ үсын байдал зүб мүрөөр харуулха гэжэ оролдоно. Роман соо ажабайдалай шэнэлэлтэ, хубилалта элдэб талаһаан харуулагдана. Хүнэй сэдхэлэй, ханаа бодолой хубилалта, хүгжэлтэ харуулха гээшэ шэнэ роман жанрай тэмдэг байһан байна.

Ц. Галсановой тэмдэглэхээр, «Нойрһоо һэриһэн тала» гэжэ Ж. Тумуновой роман 1949 ондо түрүүшынхиеэ буряад хэлэн дээрэ хэблэгдэжэ, манай буряад уран зохёолдо шэнэ хуудаһа нээжэ, бүхы ороноймнай уран зохёолой хүгжэлтэдэ ехэ нэмэри болоо. Энэ роман үсөөхэн жэлэй турша соо буряад хэлэн дээрэ хоёр дахин хэблэгдэһэн, тиин ород хэлэн дээрэ Москвада гараһан. Удаань венгр, чех, словак, немец, хитад, монгол, украин, белорус, казах, киргиз хэлэнүүд дээрэ оршуулагдаа. Иигэжэ Жамсо Тумунов өөрынгөө түрүүшын романаар энэ дэлхэй дээрэ буряад арад зоноо, түрэл Ага нютагаа суурхуулһан түүхэтэй».

Ж. Тумунов 1955 ондо зохёохы наһанайнгаа түлэг дунда, оройдоол 39 наһан дээрээ хүндэ үбшэндэ нэрбэгдэжэ, наһа бараһан байна. Бэлигтэй буряад уран шүлэгшэ Ц. Галсанов Ж. Тумунов тухай иигэжэ бэшэһэн байна: «Жамсо Тумуновой дүшэшье хүрөөдүйхэн дүлэтэ наһандаа манһаа хахасһаниинь шаналалтай! Энэ үнгэрһэн үедэ хэды олон зохёол бэшэхэ байгааб гэжэ һанаад үзэхэдэ, досоо уйтардаг. Оюун бэлиг сооһоо удхалжа, манда үлэһэн уран һайханай зохёолнуудыень лэ уншажа, тэрэнэй байгуулһан дайшалхы болон ажалай габьяанууды дурдажал, сэдхэлээ бага дарад гэнэбди» [5, н. 126].

Дүнгүүд. Ж. Тумуновой зохёолнуудай буряад уран литературыын хүгжэлтэдэ оруулһан сэгнэшэгүй ехэ нэмэри, зохёолшын түрүүшын буряад роман байгуулһан габьяа, хэһэн хэрэгын, нэрыень мүнхэрүүлээ гэжэ тэмдэглэхэ шухала. Бэлигтэй уран зохёолшо Ж. Тумуновой «Нойрһоо һэриһэн тала» роман буряад уран зохёолой түүхэдэ шэнэ шата боложо, роман гэһэн жанрай үе нээһэн зохёол болоо. Юрын хүнэй хуби заяанай жэшээгээр бүхы арад зоной түүхын болон ажабайдалай орёо асуудалнуудые табижа романай жанр бэхижэһэн түүхэтэй.

Литература

1. Алиева С. У. Национальная идея и эстетика социалистического реализма // Нация. Личность. Литература. Москва: Наследие, 1996. Вып. 1. 256 с. Текст: непосредственный.
2. Балков К. Н. Жамсо Тумунов в моей жизни. 100-летию автора первого бурят-монгольского романа «Степь проснулась» посвящается. URL: http://burunen.ru/articles/detail.php?ELEMENT_ID=10815 (дата обращения: 24.10.2024). Текст: электронный. Текст: электронный.
3. Буряад уран зохёолой түүхэ: дунда һургуулийн аһамад ангиһуудта үзэхэ ном / харюусалгата редактор Л. Ц. Халхарова; эрдэмтэ редактор Б. Б. Бадмаев. Улаан-Үдэ: НоваПринт, 2015. 304 н.
4. Галанов Ц. Г. Буряадай түрүүшын романист // Нойрһоо һэриһэн тала. Роман. Рассказууд. Улаан-Үдэ: Буряадай номой хэблэл, 2004. 384 н.
5. Галсанов Ц. Г. Зүрхэнэй дурасхаал. Дурдалганууд. Улаан-Үдэ: Буряадай номой хэблэл, 1983. 160 н.
6. Дугарнимаев Ц.-А. Н. Үнэн хэрэгэй түлөө // Дайнай үсын зохёолнуудһаа. Улаан-Үдэ: Буряадай номой хэблэл, 1960. 162 н.
7. Махатов В. Б. Уран зохёолой уужам харгыда. Улаан-Үдэ: Буряадай номой хэблэл, 1972. 150 н.

2024 оной октябриин табанда статья редакцида ороо; 2024 оной октябриин арбан табанда зүбшөөл гараа; 2024 оной хорин дүрбэндэ хэблэлдэ ороо. Текст: непосредственный.

“The Steppe Awoke” by Zh. Tumunov —
the First Buryat Novel in the History of Buryat Literature

Larisa Ts. Khalkharova

Cand. Sci. (Phil.), A/Prof.,

Dorzhi Banzarov Buryat State University

24a Smolina St., 670000 Ulan-Ude, Russia

larihalh@yandex.ru

Abstract. Objective: The article analyzes the poetics of the first Buryat novel – the Steppe Awoke by Zh. Tumunov. The article uses the historical-genetic method of literary examination, based on studies by Buryat literary scholars on the novel genre within the history of Buryat literature. Main Content. The emergence of the novel genre in the history of Buryat literature is evidence of the development of novelistic thinking among the people. The first Buryat novel, The Steppe Awoke, was based on historical events and has been characterized by researchers as a historical-revolutionary novel. The main theme of the novel is the fate of the people during the civil war. The protagonist, Delger, initially fights for his private life, seeking the right to start a family, but he eventually takes a new path, becoming a partisan and participating in class struggle. According to the author’s concept, Delger gradually becomes aware of what is happening around him and begins to understand the purpose of the struggle. The characters in the novel are depicted realistically, with their development presented from multiple perspectives. The changes occurring in the country at the beginning of the last century influenced the characters and mentality of the Buryat people. The author reveals complex contradictions not only in the inner world of the characters but also in external events and circumstances. Results. Zh. Tumunov’s the Steppe Awoke, the first historical-revolutionary novel in Buryat literature, marked the beginning of the novel period in Buryat literary history.

Keywords: Buryat literature, novel, genre, development, historical-revolutionary novel, poetics, structure, composition.

For citation

Khalkharova L. Ts. “The Steppe Awoke” By Zh. Tumunov – The First Buryat Novel in the History of Buryat Literature // Buryat Language and Literature in School. 2024; 3: 34–40 (In Bur)

The article was submitted 05.10.2024; approved after reviewing 15.04.2024; accepted for publication 24.10.2024.